

ёзма 135 саҳифадан иборат бўлиб, 744 хижрий йилда Қутбиддин Шерозий томонидан насх хатида кўчирилган. Р-11920-рақам остидаги “Тасарруфот” асари 1849 йилда настаълик хатида битилган.

Алломанинг қаламига мансуб “Муқаддамату-л-адаб” асарининг кўплаб қўлёзма нусхалари фондда сақланади. Хусусан, Р-429-рақам остидаги қўлёзмаси Хоразмда 705 хижрий/1305 милодий йилда хатот Ҳамид ибн Рашид томонидан насх хатида кўчирилган.

Айни пайтда Замахшарий асарларининг тошбосма нусхалари ҳам фондимизда мав-

жуд. Л-9077-рақам остидаги “Муқаддамату-л-адаб” асарининг тошбосмаси 1895 йилда Истанбул шаҳрида, Л-10381-рақам остидаги “Кашшоф” асари 1859 йилда Калькутта шаҳрида чоп этилган.

Умуман олганда, Замахшарий илмий меросини ўрганиш ва тадқиқ этиш бўйича изланишлар кўламини кенгайтириш мумкин. Бунга эса дунё ва мамлакатимиз фондларида сақланаётган қўлёзмалар, шубҳасиз, бирламчи манба вазифасини ўтайди.

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ” АСАРИДА ТУРКИЙ ТИЛ ПОЛИСЕМИЯСИ

ИСЛОМОВ ЗОҲИДЖОН

Филология фанлари доктори, профессор, Тошкент ислом университети

Аннотация. “Муқаддамату-л-адаб” асарида туркий тилга мансуб жуда катта сўз бойлиги мавжуд. Асарнинг турли давр ва ҳудудларга мансуб қўлёзмаларида бир-биридан фарқ қилувчи туркий лексикани кўриш мумкин. Айниқса, туркий феълларнинг кенг полисемантик қаторлари берилган. Жумладан, туркий тилдаги йан-ўзагидан ясалган феълларнинг 10 дан ортиқ маъно хусусиятлари кўрсатилган. Улардан “мурожаат қилмоқ”, “чиқармоқ”, “қайтмоқ”, “ўгирилмоқ”, “дўқ қилмоқ”, “хавф солмоқ”, “қайта ўгирмоқ”, “ағдармоқ, кесиб ташиламоқ” маънолари бугунги тилимизда сақланиб қолмаган.

Таянч сўз ва иборалар: “Муқаддамату-л-адаб”, рисола, кўп тилли лугат, сўзлик, туркий қатлам, феъллар сўзлиги, йан-ўзагидан ясалган феъллар, маъно хусусиятлари.

Аннотация. “Муқаддамату-л-адаб” содержит богатый лексический пласт тюркского языка. В рукописях, переписанных в различные века и территориях можно заметить отличающуюся друг от друга тюркскую лексику. Особенно богатая полисемия тюркских глаголов. В частности тюркские глаголы, образованные от основы йан-выражают более 10 смысловых оттенков. Из них – смысловые оттенки, как «обращаться», «выводить», «возвращаться», «поварачиваться», «угрожать», «переворачивать», «свалить, вырубить» не сохранены в современном узбекском языке.

Опорные слова и выражения: «Муқаддамату-л-адаб», брошюра, многоязычный словарь, словник, тюркский пласт, глагольная лексика, глаголы, образованные от корня «йан-», особенности содержания.

Summary. There are a number of word riches of the Turkic language in “Muqaddamatu-l-adab”. Turkic lexics can be seen in the manuscripts of the work, related to the different period and territories, and they differ from each other. Especially, the vast polysemantic lines of the Turkic verbs are given here. In particular, more than 10 meaning peculiarities of the verbs formed with the root of “yan” in the Turkic language are presented in this article. The meanings of the verbs such as “to address”, “to take out”, “to return”, “to turn”, “to threat”, “to danger”, “to invert”, “to knock down, cut down” are not maintained in our present language.

Keywords and expressions: Mahmoud Zamahshari, “Muqaddamatu-l-adab”, the risale, multilingual dictionary, dictionary, Turkic-originated words, the verbs formed by the root of “yan”, the features of meanings.

Маҳмуд Замахшарий илмий меросининг катта қисмини грамматик рисоалар ва луғатлар ташкил этади. Дунё олимлари томонидан эътироф этилган асарлар сирасида “Муқаддамату-л-адаб” асарининг алоҳида ўрни бор. У ўзига хос асар бўлиб, бу каби асарлар маънавий меросимиз хазинасида жуда ҳам кам учрайдиган ўта нодир манбалар сирасига киради. Унинг ўзига хослиги, ўз даври илм-фани доирасидаги сўз ва истилоҳларни жамлаши билан бирга, давр илмий тили бўлган араб тили ҳақида зарур маълумотларнинг берилиши билан ўлчанади. Мустақил грамматик рисоалар сифатида мусулмон мамлакатлари таълим тизимини забт этган бу манбаларнинг бир неча юзлаб қўлёзмалари мавжуд. Ҳозирга қадар “Муқаддамату-л-адаб”нинг дунё қўлёзма фондларидаги 70 га яқин фақатгина сўзлик қисмлари киритилган нодир қўлёзмалари аниқланган. Уларнинг 20 га яқини таркибига туркий-ўзбекча сўзлик киритилган. Шу нуқтаи назардан Маҳмуд Замахшарий мазкур асари билан туркийшунослик, ўзбек тили луғат бойлигини ўрганишга катта ҳисса қўшган. Лекин асарнинг туркий-ўзбекча сўзлик киритилган манбалари ҳали жамланмаган ва матнлари қиёсий ҳамда туркий сўзликнинг ададий миқдори ва маъно хусусиятлари тадқиқ этилмаган. Бу, албатта, шарқшунос олимларимиз олдида турган катта ва долзарб масалалардан ҳисобланади.

Маълумки, Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари марказида “Муқаддамату-л-адаб”нинг 8 та нодир қўлёзмаси сақланмоқда. Улардан учтасининг таркибига феъл сўзларининг туркий-ўзбекча муодиллари киритилган. Биз Тошкент қўлёзма фондларида сақланаётган “Муқаддамату-л-адаб”нинг 4 та қўлёзмасидаги туркий феълларнинг йиғма матнини туздик ва мазкур сўзларнинг маъно хусусиятларини қиёсий ўрганиб чиқдик. Ўрганиш натижалари асардаги туркий-ўзбекча сўз қатламининг кенглиги ва маъно хусусиятининг бойлигини таъкидламоқда. Намуна сифатида асардаги

йан- ўзагидан ясалган сўзлар ва уларнинг маъно хусусиятларини келтириш мақсадга мувофиқ деб топдик.

“Муқаддамату-л-адаб” матнида энг кўп учраган ва мазмун доираси кенг феъллардан бири *йан- ўзагидан* ясалган феъллар ҳисобланади. Улар луғатнинг феъллар қисмида 69 маротаба қўлланилган ва қуйидаги маъноларни англатган:

1) қайтиб келмоқ, қайтиб тушмоқ, қайтмоқ: “Йанди хатуниға”¹ [кейинги ўринларда “МАО” кўринишда берилади] – “хотинига қайтди”. Ёрдамчи нусхаларда бу феъл *қайтарди* феъли билан ифодаланган, қиёсланг: “ражъат қилди ʻавратни қайтарди”² [кейинги ўринларда “МАО” кўринишда берилади], (МАО.106а.5) “хатунлик(қа) қайтарди тишини талоқдин сўнг”³ [кейинги ўринларда “МАО” кўринишда берилади]. “МАО” қўлёзмадаги таржима тавсифий бўлиб, у арабий *-ражаъа-л-марата* иборасининг тўлиқ мазмунини, яъни “аёлни талоқдан сўнг хотинликка қайтарди” маъносини англатади. Шунингдек, *-ражаъа* феълининг “яна қайтмоқ, янгидан қайтармоқ”⁴ маънолари ҳам бор. Шуларни назарда тутиб биз ҳар уччала қўлёзмадаги туркий сўзликни араб тилидаги феъл мазмунига мутаносиб деб хулоса қилдик. Лекин таянч нусхасидаги феълнинг умумий маъноси тўғри англашилган бўлсада, унинг нозик фарқи айнан “талоқдан сўнг” қайтарилганлиги сезилмайди. Н. Попенинг луғатида эса мазкур йанди хатуниға ибораси “ўз хотини ёнига қайтди” кўри-

¹ МАО – Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. Ўзбекистон ФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи, қўлёзма, № 202. 453-б., 3-қатор.

² МАО – Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. ТДШИ ҳузуридаги Шарқ қўлёзмалари маркази, қўлёзма, № 2699. 158-б., 5-қатор.

³ МАО – Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. ТДШИ ҳузуридаги Шарқ қўлёзмалари маркази, қўлёзма, № 3807. 106а. 5-қатор.

⁴ Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. – М., 1977. – С. 288.

нишида берилган. Демак, юқоридаги йанди хатунига иборасини арабий феъл англатган ва ёрдамчи нусхалардаги муодиллар асосида “аёлни қайтарди” шаклида келтириш унинг мазмунини тўлиқ очиб беради.

(МАО.482а.2) – “йанди намаздин” – “намоздан қайтди”. МАБ кўлёмзада бу феъл (МАБ. 1756.6) – чэврулди намаздин шаклида берилган. Чэврул феъли “айланмок, ўгирилмок” маъносинини англатади. Феълнинг арабчаси *-инфатала* мин кўмакчиси билан “тугамок, тамом қилмок”, “билинтирмасдан кетиб қолмок” маъноларини билдиради. Лекин *-инфатала мина-с-салати* ибораси “намозни тугатди” маъносини ҳам беради. Демак, йанди намаздин жумласи “намозни тугатиб, орқага қайтиб келди” маъносини ифодалайди.

(МАО.2656.1) “йанди” – “қайтди” феълнинг арабий муодили *-каппа* ҳам “қайтмок” маъносни англатади¹. Ёрдамчи нусхалар билан қиёсланг: (МАБ.466.2) “қайтти” (МАБ.39а.7), “қайра тўнди” – “яна қайтди”, “МАБ” кўлёмзадаги туркий феъл маъносида кучайтириш ҳолатини сезиш мумкин. Унда қўлланилган *тўнди* феъли ҳам қадимги туркий манбаларда “қайтди” маъносини ифодалаган.

(МАО.402а.4) – “йандилар ғарафатдин” – “Арофатдан қайтиб тушдилар”. Қиёсланг: (МАБ.1346.6) – “қайттилар ғарафатдин”. Арабий сўзликдаги феъл *-афадун мин ғарафатин* – “зиёратчилар Арафот тоғидан Минага оломон тўлқини каби қайтиб тушдилар”² мазмунини англатади.

2) “оғмок”:

(МАО.5026.3) – “йанди кўлага” – “соя оғди”. Бу феъл ёрдамчи нусхаларда “қийишти кўлага” шаклида берилган. Мазкур феълнинг арабий асли *-тафаййа-з-зиллу* – “соя пешиндан сўнг шарқдан ғарбга оғди” маъносини билдиради. Кейинги кўлёмзаларда

берилган “қийишди” ҳам “оғди”³ маъносини англатади. Демак, “Муқаддамату-л-адаб”-даги “йанди” феъли “оғди” маъносни ифодалаш учун ҳам қўлланилган.

3) “қискармок, кичраймок, қисқа бўлмок”:

(МАО.4916.3) – “йанди кўлага” – “соя қискарди”. Қиёсланг: (МАБ.1916.9) – “кўлага қисқалди”, (МАБ.1196.9) – “қисқалди кўлага”. (МАО.5316.1) – “йанди кўлага” – “соя қискарди”. Феълнинг туркий муодиллари “МАБ” ва “МАВ” кўлёмзаларидан тушиб қолган, “МАГ” кўлёмзада эса – “қисқалди кўлага”⁴ шаклида келтирилган.

Юқорида келтирилган мисолларнинг барчаси “йанди” феълнинг “қискармок, кичраймок” маъносида қўлланилганлигига ишора қилади.

4) “тузалмок, эс-хуши ўзига келмок, бирор камчиликдан холи бўлмок”:

(МАО.272а.2) – “йанди анинг сари ақли” – “унинг ақли ўзига қайтди, тузалди”. Ёрдамчи нусхаларда бу феъл *қайтти* феъли билан изоҳланган, қиёсланг: (МАБ.51а.4) – “қайтти анинг тапа ақли”, (МАБ.42а.1) – “қайтти анга ўс” – “унга эси қайтди, эси ўзига келди”. (МАО.4856.2) – “йанди билмаслиқидин” – “билмаслигидан қайтди, нодонлигидан тузалди”. Мазкур ибора Н. Поппеда “вернулся по незнанию” – “билмасдан қайтди” деб таржима қилинган. Феълнинг арабий асли *-иръава ёан жаҳлихи* – “жоҳилликдан, нодонликдан тузалди, тийилди”⁵ маъноларини англатади. Бу англашилган маънони ёрдамчи нусхаларда берилган феъллар ҳам тасдиқлайди, қиёсланг: (МАБ.187а.6) – “йиғлинди жаҳилликдин” – “жоҳилликдан тийилди, чекинди”, (МАБ.1176.2) – “қайтти биликсизликдин” – “билимсизликдан қайтди, нодонликдан тузалди”.

¹ Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. – М., 1977. – С. 681.

² Қомусу-л-жадид. – Тунис, 1986. 79-б.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғати-т-турк. (Таржмон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов). Т. III. – Т.: “Фан”, 1960–1961, 1963. 198-б.

⁴ МАГ – Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. ТДШИ хузуридаги Шарқ кўлёмзалари маркази, кўлёмза, № 1497. 88-б., 7-қатор.

⁵ Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. – М., 1977. – С. 303.

Юқоридаги ҳолатларда *йанди* феъли кишининг бирор ҳолатдан ўзгариб, тийилиб, тузалиш маъносини англатиш учун қўлланилган.

5) “адашмоқ, тоймоқ, четга чиқмоқ, озмоқ”:

(МАО.276а.2) – “йанди йўлдин” – “йўлдан адашди, тойди”. Бу феъл қиёсланаётган нусхаларда (МАО.536.6) – “қийишти йўлдин” – “йўлдан оғди, адашди”¹, (МАО.43а.7; МАГ. 30а.2) – “савилди йўлдин” феъллари билан изоҳланган. *Савил* феъли туркий тил луғатларида “узоқлашмоқ, четга чиқмоқ”² маъноларини англатган. Феълнинг араб тилидаги маънодоши *-жараъани-т-тариқи* ҳам “йўлдан адашмоқ, озмоқ”³ мазмунини билдиради. Демак, ушбу ўринда *йанди йўлдин* жумласи “йўлдан адашди, оғди, четга чиқди” мазмунини англатган.

6) “юз ўгирмоқ”:

(МАО.4816.1) – “йанди андин” – “ундан юз ўгирди”. Қиёсланаётган ҳар икки нусхада ҳам бу феъл *қийишди* феъли орқали изоҳланган (МАО.116а.1) – “қийишти андин”. Йанди феъли англатган “юз ўгирди” маъносини арабий ва форсий сўзликларда келтирилган феъллар ҳам тасдиқлайди. Феълнинг араб тилидаги маънодоши *-инҳарафаъанҳу* – “ундан юз ўгирди, унга терс бўлди”⁴ маъноларини англатади. Форсий сўзликда келтирилган *бигушт аз вай* ҳам “ундан юз ўгирди”⁵ мазмунини ифодалайди.

(МАО.485а.4) – “йанди андин” – “ундан юз ўгирди”. Бу мазмун ёрдамчи нусхаларда яққолроқ кўрсатилган, қиёсланг: (МАО.187а.2) – “қийишти андин”, (МАО.117а.9) – “йуз эврди андин”. Юқоридаги мисоллардан йанди феълнинг “юз ўгирмоқ, терс

бўлмоқ” маъноларини ифодаланганлиги англашилиб турибди.

7) “тавба қилмоқ, сиғинмоқ”:

(МАО.2726.1) – “йанди тэнгриға йазуқдин” – “тангриға гуноҳдан тавба қилди”. Ёрдамчи қўлёзмаларга солиштиринг: (МАО.51а.3) – “қайтти тэнгриқа йазуқиндин” – “тангриға ўз гуноҳидан тавба қилди”, (МАО.416.9) – “тавба қилди тэнгриға йазуқдин” – “тангриға гуноҳдан тавба қилди”. “МАО” ва “МАО” қўлёзмаларда келтирилган туркий жумлаларнинг мазмуни арабий аслига мос келади. “МАО” қўлёзмадаги *йазуқиндин* сўзида эса ўзлик мазмуни англашилади.

(МАО.398а.2) – “йанди тэнгриға” – “тангриға тавба қилди, сиғинди”. Бу феълнинг арабий муодили *-анаба ила-л-лаҳи* – “Аллоҳга тавба қилди, Аллоҳга сиғинди”⁶ маъноларини англатади. Н. Поппеда юқоридаги *йанди тэнриға* ибораси “тангриға қайтди” мазмунида таржима қилинган. Бу феълнинг айнан “сиғинмоқ” маъноси қиёсланаётган “МАО” нусхада яққол англашилиб турибди: (МАО.906.1) – “сийинди тангриға” – “тангриға сиғинди”.

8) “ўғирилмоқ, ағдарилмоқ”:

(МАО.4876.2) – “йанди” – “ўғирилди”. Феълнинг арабий сўзликда келтирилган шакли *-тақаллаба* – “ўғирилмоқ, ағдарилмоқ, ўзгармоқ”⁷ мазмунини ифодалайди. “МАО” қўлёзмада бу феъл (МАО.1886.5) – “тўнди” шаклида ифодаланган. Кейинги “МАО” ва “МАГ” қўлёзмаларида *йанди* феълнинг айнан “ўғирилди, ағдарилди” мазмунида қўлланилганлигини исботловчи – “эврлди” (МАО.118а.9; МАГ.766.5) феъли келтирилган. Феълнинг форсий муодили ҳам унинг айнан шу маънода эканлигига ишора қилади, қиёсланг: *-бигушт* – “ўғирилди, айланди”⁸. Юқорида келти-

¹ Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. – М., 1977. – С. 198.

² Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. 492; Гаффаров М. А. Персидско-русский словарь. Т. I–II. – М.: Наука, 1974. – С. 428.

³ Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. – М., 1977. – С. 148.

⁴ Там же. – С. 166.

⁵ Гаффаров М. А. Персидско-русский словарь. Т. II. – М.: “Наука”, 1974. – С. 688.

⁶ Қомусу-л-жадид. – Тунис, 1985. 104-б.

⁷ Ўша манба. 211-б.

⁸ Гаффаров М. А. Персидско-русский словарь. Т. II. – М.: “Наука”, 1974. – С. 688.

рилган феълларнинг англатган маънолари *йанди* феъллини “ўтирилди, ағдарилди” мазмунида изоҳлашимизга асос бўла олади.

9) “бузмок”:

(МАО.2806.3) – “йанди ʼахддин” – “ахддан қайтди, ахдни бузди”. Феълнинг ёрдамчи нусхаларидаги муодиллари *қайтти* феълли орқали ифодаланган, қиёсланг: (МАО.56а.7) – “қайтти ʼахддин”, (МАО.45а.6) – “қайтти ʼахддин”.

10) “пайдо бўлмок”:

(МАО.4796.1) – “йанди ғайбатдин” – “ғойибликдан қайтди, пайдо бўлди”. Мазкур иборадаги ғайбат сўзи Н. Поппе томонидан ғайбат тарзида ўқилган ва “у ғайбатдан бош тортди” мазмунида таржима қилинган. Ёрдамчи нусхалар билан қиёсланг: (МАО.174а.4) – “ғайиблукдин қайтти”, (МАО.115а) – “қайтти ғайбатдин”.

”Муқаддамату-л-адаб” таркибида *йанди* феълли билан биргаликда унинг ортторма даражадаги *йандурди* шакли ҳам учрайди. *Йандурди* феълли ҳам йанди сингари турли маъноларни ифодалашда қўлланилган:

1) “қайтармок, қайтариб олмок”:

(МАО.388а.4) – “йандурди чэрикни” – “қўшинни қайтарди”, (МАО.4386.1) – “йандурди ани” – “уни қайтарди”, (МАО.5166.3) – “йандурди нимани” – “нарсани қайтариб олди”. Ёрдамчи нусхаларда бу феълнинг ўрнига унинг “қайтарди” (МАО.9а.4), “чэурди” (МАО.886.9), “эурди” (МАО.1306.8) “қайтару алди” каби турли муодиллари қўлланилган.

2) “хайдамок, қувламок”:

(МАО.275а.1) – “йандурди галани сувдин” – “галани сувдан хайдади, подани сувдан қувлади”. Араб тилидаги феълнинг маънодоши зада – “хайдамок, қувламок, нари қилмок”¹ мазмунларини англатади. Нусхалардаги феълнинг муодиллари ҳам юқоридаги мазмунни тасдиқлайди, қиёсланг: (МАО.526.4) – “йиғ-

ди йилқиларни сувдин”, (МАО.426.9) – “қайтарди кўликларни сув ичурмадин”.

(МАО.3786.2) – “йандурди тэвани сувдин” – “туяни сувдан хайдади”.

3) “(бирор ишдан) қолдирмок, қайтишга рози қилмок”:

(МАО.3936.4) – “йандурди ани фикридин” – “уни фикридан қолдирди, уни фикридан қайтишга рози қилди”, қиёсланг: (МАО.1296.1) – “қайтарди ани райиндин”, (МАО.886.9) – “эурди ани райиндин”. (МАО.2406.1) – “йандурди ани тадбиридин” – “ўни тадбирдан қолдирди”. “МАО” қўлёзмада бу феъл (МАО.116.3) – “чэурди андин райни” шаклида келтирилган.

4) “тўнкармок, ағдармок”:

(МАО.3806.2) – “йандурди ани” – “уни тўнкарди, ағдарди”. Феълнинг араб тилидаги муодили *-аркаса* – “ағдариб ташламок, тўнкармок”² маъноларини англатади. Ёрдамчи “МАО” нусхада бу феъл *йўқатти* феълли билан изоҳланган, қиёсланг: (МАО.1246.6) – “йўқатти ани”. “МАО” қўлёзмада эса (МАО. 84а.7) – “дўндарди ани” – “уни тўнкарди” шаклида келтирилган. Қиёсланаётган “МАО” нусхада келтирилган феъл мазмуни унинг арабий асли маъносига умуман мос келади, лекин “МАО” қўлёзмадаги *дўндарди* феълли юқоридаги феъл мазмунини тўлиқ ифодалайди. Демак, “Муқаддамату-л-адаб”даги *йандурди* феълли “ағдармок, тўнкармок” маъноларида ҳам қўлланилган.

5) “такрорламок” (МАО.3986.4) – “йандурди сўзни” – “сўзни такрорлади”. Қиёсланг: (МАО.1326.2) – “қайтарди анга сўзни”, (МАО.906.6) – “иккинчи эурди сўзни”. Н. Поппеда мазкур феъл харфий, яъни “вернул” шаклида ўтирилган. Рус тилидаги “вернул” феълли ўзбек тилига “қайтарди” мазмунида таржима қилинса-да, лекин юқорида биз келтирган мазмунни

¹ Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. – М., 1977. – С. 278.

² Там же. – С. 312.

англатмайди. Бу ўринда эса айнан “сўзни такрорлаш” назарда тутилган.

Демак, “Мукаддамату-л-адаб” матнида учраган йан- ўзагидан ясалган феъллар “қайтмоқ, қайтиб келмоқ, қайтиб тушмоқ, қайтармоқ, қайтариб олмоқ”; “оғмоқ”; “қисқармоқ, кичраймоқ, қисқа бўлмоқ”; “тузалмоқ, холи бўлмоқ”; “адашмоқ, тоймоқ, озмоқ”; “юз ўгирмоқ”; “тавба қилмоқ, сиғинмоқ”; “ўғирилмоқ”; “бузмоқ”; “пайдо бўлмоқ”; “ҳайдамоқ, қувламоқ”; “қолдирмоқ, қайтишга рози қилмоқ”; “тўнкармоқ, ағдармоқ”; “такрорламоқ” маъноларини англатган.

Луғат матнида *йан-* феълининг “ёнмоқ, аланга олмоқ, алангаланмоқ” мазмунидagi омоним шакли ҳам фаол қўлланилган:

(МAА.4376.1) – “йанди ўт” – “олов ёнди”. “МАВ” ва “МAB” қўлёзмаларда келтирилган феъллар таянч нусхадаги *йанди* феълига нисбатан кучлироқ маъно ифодалаган, қиёсланг: (МАБ.1706.3) – “йалинглади ўт”, (МАВ.1126.9) – “йалинади ўт”. Туркий тилда “йалингла” – “алангламоқ, аланга олмоқ”¹, “йалина” эса “ловуллаб ёнмоқ”² маъноларини англатган.

(МAА.490а.4) – “йанди ўт” – “ўт, олов ёнди”. Қиёсланг: (МАБ.190а.7) – “йалинг-лади ўт”, (МАВ.49а.2, МАГ.77а.7) – “кўсанда ўт”. “МАВ” ва “МАГ” қўлёзмаларда келтирилган *кўса* феъли қадимги ёзма манбаларда “оловни аралаштирмақ” маъносини англатган. Мазкур феълнинг маъноси тадрижий ривожланиб, ушбу қўлёзда “алангаланмоқ, ёнмоқ” маъносини ифодалаган. Феълнинг арабча шакли *-тасаъъара* ҳам “ёнмоқ, алангаламоқ, ловуллаб ёнмоқ”³ маъноларини англатади. Демак, ҳар тўрт қўлёзда келтирилган туркий феъллар араб тилидаги феъл мазмунини тўлиқ ёритган.

(М¹АА.290а.4) – “й¹анди ў¹т” – “олов ёнди”.
Қиёсланг: (М¹АБ.626.5) – “йалинглади ў¹т”,

(МАВ.49а.2) – “йалинади ўт”. (МАО. 500а.1) – “йанди ўт” – “ўт, олов ёнди”. Мазкур феъл “МАО” кўлёзмада (МАО.180а.6) “йалинглади” ва “МАО” кўлёзмада (МАВ. 123а.1) – “тутушди” феъллари билан изоҳланган. *Тутушди* феъли фонетик ўзгаришга учраган ҳолда ҳозирги ўзбек тилига етиб келган. Ўзбек тилидаги “туташмоқ” феъли унинг фонетик ўзгарган шакли сифатида айнан “алангаланмоқ, аланга олмоқ” маъноларини англатади⁴.

(МАН.464б.3) – “йанди ўт” – “ўт, олов ёнди”. Қиёсланг: (МАН.165а.7) – “йалинглади ўт”, (МАН.109б.30) – “йанди ўт”.

Юқоридаги мисолларда кўриниб турибдики, таянч қўлёзмадаги “ёнмоқ, алангаламоқ, аланга олмоқ” мазмунини ифодалаган биргина йанди феъли ёрдамчи нусхаларда *йалингади, йалинади, кўсанди, тутушди* каби турли маънодош феъллар билан ифодаланган, бу эса “Мукаддмату-л-адаб”даги туркий феъллар синонимик каторининг кенглигидан далолат беради.

Йан- ўзагидан ясалган феъллар қадимдан тилимизда фаол истеъмолда бўлган. Қадимги туркий тил ёзма манбаларида *йан-* ўзагидан ясалган феълларнинг “қайтмоқ, қайтармоқ, ёнмоқ, қайт қилмоқ, қусмоқ, қусдирмоқ, дўқ қилмоқ, қўрқитмоқ” каби маънолари учрайди⁵. Эски ўзбек тили ёзма ёдгорликларида эса *йан-* феъли “мурожаат қилмоқ”, “чиқармоқ”, “қайтмоқ”, “ўғирилмоқ”, “дўқ қилмоқ”, “хавф солмоқ”, “қайта ўғирмоқ”, “ағдармоқ, кесиб ташламоқ”, “ёнмоқ, ўт олмоқ” маъноларини ифодалаган. Алишер Навоий асарлари тилида мазкур феъл “қайтмоқ”; “жўнамоқ”; “қўзғалмоқ”; “етмоқ”; “қуймоқ, қуйиб пишмоқ, қуюнмоқ” каби маъноларни

¹ Древнетюркский словарь. – Л.: “Наука”, 1969. – С. 229.

² Там же.

³ Қомусу-л-жадид. – Тунис, 1985. 188–189-б.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М.: Русский язык, 1981. Т. I. 232-б.

⁵ Махмуд Кошгарий. Девону луғотит-турк. (Таржи-
мон ва нашрда тайёрловчи С.М.Муталлибов). Т. III. –
Т.: “Фан”, 1960–1961, 1963; Древнетюркский словарь.
– Л.: “Наука”, 1969. – С. 231.

англатган. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам “ёнмоқ” феъли қатор маъно фарқлайди. Бу феъл англатган асосий маънолардан “ёнмоқ”, яъни “ўтнинг ёниши, алан-галаниши” ҳозирга қадар кенг қўлланил-

моқда. Унинг “қайтмоқ”; қайтармоқ”, “қис-қармоқ”, кичраймоқ”; “такрорламоқ” каби маънолари ҳам сақланиб қолган.

АРАБ ЛУҒАТШУНОСЛИГИ МАКТАБЛАРИ ТАРИХИДА МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ РОЛИ ВА ЎРНИ

НОСИРОВА МАЛИКА

Филология фанлари номзоди, доцент, ТошДШИ

Аннотация. Мазкур мақола араб луғатишунослиги тарихида мавжуд бўлган тўртта мактаб, унинг вакиллари, улар тузган луғатлар, луғат тузиш принципларига бағишланган. Шунингдек, Маҳмуд Замахшарий ва у тузган “Муқаддамату-л-адаб”, “Ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис”, “Асосу-л-балоға” ва “Ал-Мустақсо фи амсоли-л-араб” луғатлари ҳақида маълумот беради.

Таянч сўз ва иборалар: Араб луғатишунослиги мактаблари, луғат тузиш принциплари, анограмма усули, қофия усули, алифбо тартиби, Маҳмуд Замахшарий, “Муқаддамату-л-адаб”, “Ал-Фоиқ фи ғариби-л-ҳадис”, “Асосу-л-балоға”, “Ал-Мустақсо фи амсоли-л-араб”.

Аннотация. Данная статья посвящается истории арабских лексикографических школ, их представителям, словарям и принципам их составления. Также даются сведения о Махмуде Замахшари и составленных им словарях «Мукаддамату аль-адаб», «Аль-Фаик фи ғариби аль-хадис», «Асасу аль-балаға» и «Аль-Мустакса фи амсали-л-араб».

Опорные слова и выражения: арабская лексикографическая школа, принципы составления словаря, анограмма, рифма, алфавитный порядок, Махмуд Замахшари, «Мукаддамату-л-адаб», «Аль-Фаик фи ғариби аль-хадис», «Асасу аль-балаға» и «Аль-Мустакса фи амсали-л-араб».

Summary. This article is dedicated to the issues such as the history of the four Arabic lexicographic schools; their representatives, dictionaries and the principles of dictionary compiling. Also the information is given by the author about Makhmood Zamahshary and the dictionaries that he collected namely “Muqaddamatu al-adab”, “Al-Fiak fi ғaribi al-hadis”, “Asasu al-balyaga” and “Al-Mustaqsa fi amsali-l-arab”.

Keywords and expressions: The Arab lexicography schools, the principles of dictionary compiling, the method of anagrams, the method of rhythm, the Alphabetic order, Mahmoud Zamahshary, “Muqaddamatu al-adab”, “Al-Fiak fi ғaribi al-hadis”, “Asasu al-balyaga” and “Al-Mustaqsa fi amsali-l-arab”.

Араб луғатшунослиги араб тилшунослиги билан бирга пайдо бўлган. Араб луғатшуносларини “نحو” деб аталувчи тилшуносларга қарши қўйиб, уларни “لغوى” деб атайдилар. Улар луғатларда араб адабий тил лексикасини қайд этганлар. Тузилишига кўра луғатлар сўзларнинг жойлашиш тартиби билан фарқ қилади. Улар 3 хил бўлади: 1) ундошларнинг пайдо бўлиш ўрнидаги кетма-кетликка кўра сўзларни жойлаштириш. Бунда фонетик принципга амал қилинади (форингал товушдан бошлаб лабланган товушгача) ва яна сўз ўзагидаги ундошларнинг сони ҳам ҳисобга олинади; 2) охириги

ўзак ундошни назарда тутган ҳолда алифбо тартибида қурилган; 3) биринчи ўзак ундоши эътиборга олинган ҳолда алифбо тартибида тузилган луғатлар.

“كتاب العين” номли биринчи араб луғати Халил ибн Аҳмад Фараҳидийга (718–790 йй.) тегишли. Бу луғатда сўзлар товушларнинг пайдо бўлиш ўрнига кўра фонетик принципга асосланиб жойлаштирилган. Фараҳидий энг чуқур ундош товуш “ع” – “айн” деб ҳисоблагани учун луғатни ундан бошлаган ва лабланган товушлар “ا” – “алиф”, “و” – “вав”, “ى” – “йой” билан тугатган, жами 28 бобдан иборат. Сўзларни бун-